

О. Столярчук,

*старший викладач кафедри загальної, вікової і педагогічної психології
Київського університету імені Бориса Грінченка*

ВПЛИВ КРИЗ ФАХОВОГО НАВЧАННЯ НА ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ САМООЦІНКИ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ

У роботі розкрито зміст поняття кризи фахового навчання, проаналізовано характер впливу криз фахового навчання майбутніх педагогів на формування їхньої професійної самооцінки. Окреслено залежність формування професійної самооцінки майбутнього вчителя від стратегій подолання криз фахового навчання.

Ключові слова: професійна самооцінка, психологічна криза, криза фахового навчання, конструктивна та деструктивна стратегії подолання кризи

Важливим чинником, що визначає успішність адаптації вчителя-початківця до умов фахової діяльності, є сформована професійна самосвідомість, складовим компонентом якої є професійна самооцінка. Процес її формування багато в чому сприяє сприйняттю студентом педагогічного ВНЗ себе як активного суб'єкта діяльності вже з перших днів фахового навчання. Від рівня сформованості професійної самооцінки безпосередньо залежить ступінь продуктивності й самоефективності майбутнього педагога.

Процес формування самооцінки фахівця на початковому етапі його професіоналізації визначається низкою зовнішніх та внутрішніх чинників, останні з яких є провідними. Професійне становлення майбутнього вчителя на етапі навчання в університеті супроводжується переживанням студентом низки криз. Будь-яка психологічна криза має глибинну внутрішню спрямованість, що неминуче торкається самосвідомості особистості. Кризи професійного становлення охоплюють такий аспект особистості, як професійну самосвідомість, зокрема самооцінку потенційного суб'єкта праці. Ці кризи є поворотними пунктами, що задають вектор формування професійної самосвідомості, а відповідно — й самооцінки майбутнього фахівця.

Аналіз науково-методичних джерел засвідчує, що проблема переживання педагогами психологічних криз, пов'язаних з професійною діяльністю особистості, змістовно розроблена у працях Л. І. Анциферової, Г. Г. Горєлової, Е. Ф. Зеєра, Є. О. Климова, М. С. Пряжнікова та багатьох інших. Подібно до цього, має місце аналіз питань змісту і характеристик професійної самооцінки вчителя у роботах А. В. Захарової, Н. В. Кузьміної, М. А. Ларіонової, О. Ф. Меженцева, Л. М. Мітіної, В. А. Семиченко, В. Ф. Сафі-

на, Н. Є. Шафажинської, В. І. Юрченка. Однак залишається нерозкритою тема впливу криз фахового становлення майбутніх педагогів на їхню професійну самооцінку, що і стало предметом нашого аналізу.

Метою статті є з'ясування специфіки впливу криз фахового навчання майбутніх педагогів на формування їхньої професійної самооцінки.

Професійна самооцінка вчителя є набутих у процесі професіоналізації надбанням його особистості, результатом оцінювання суб'єктом праці самого себе як фахівця, своїх педагогічних можливостей, професійних якостей і місця у професійному середовищі [4, 7]. Професійна самооцінка як різновид загальної самооцінки особистості поєднує в собі когнітивний, афективний та поведінковий аспекти. Так, у процесі самооцінювання вчитель дізнається, чи відповідають його особистісні якості, рівень компетентності, результати діяльності стандартам педагогічної праці. Внаслідок цього формується ставлення до себе як суб'єкта праці та вибудовується подальший рівень домагань, бажаних досягнень щодо професійної діяльності. Оскільки йдеться про самооцінку фахівця як суб'єкта професійної діяльності, то в процесі самооцінювання фігурують три її функції (*рис. 1*).

Ці функції є дієвими і щодо педагогічної професії та дають змогу вчителю виявляти професійну гнучкість та сприяють його постійному фаховому вдосконаленню. Це відбувається за умов формування та вияву у педагога адекватно високої професійної самооцінки, яка є стрижнем його позитивної професійної Я-концепції. Основою для її формування та активізації стає навчання майбутнього вчителя у педагогічному ВНЗ.

Упродовж навчання студенти пізнають себе шляхом аналізу своєї діяльності, власної поведінки, наслідків своїх вчинків. Самооцінка від-

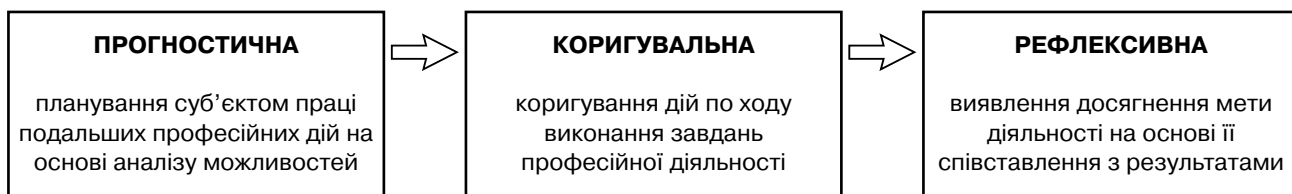

Рис. 1. Функції самооцінювання суб'єктом праці професійної діяльності

ображає упевненість студента у своїх професійних і особистих силах, його самоповагу і статусну адекватність. Також саме особистісна самооцінка впливає на успішність адаптації майбутнього вчителя до умов фахового навчання в педагогічному навчальному закладі. У свою чергу, адаптація студента закладає підґрунтя для формування його професійної самооцінки. На підставі цих зв'язків доречно детальніше розглянути кризи професійного становлення, що розгортаються під час фахового навчання, як феномен впливу на формування самооцінки майбутніх педагогів.

Психолог Е. Ф. Зеєр, аналізуючи поняття психологічних криз, зауважує, що кризи професійного становлення ще не стали предметом пильного вивчення російськими психологами [3, 203]. Очевидно, що подібна ситуація має місце і в українській психологічній думці. Попри детальне висвітлення у підручниках, посібниках, монографіях питань переживання особистістю криз психічного розвитку, проблематика криз професіоналізації лише з'являється на теренах психології. Однак ці кризи є нормативним супроводом розгортання лінії особистісного розвитку, адже, починаючи з юнацького віку, коли відбувається професійне самовизначення особистості, провідною діяльністю стає навчально-професійна, і саме ця діяльність ініціює виникнення психологічних криз.

Відповідно до типології криз Е. Ф. Зеєра, кризи професійного становлення є різновидом нормативних вікових криз (рис. 2). Нормативний характер криз професійного становлення виявляється в тому, що вони зазвичай мають місце в професіогенезі всіх суб'єктів праці, а співвіднесеність із віковими означає, що ці явища «прив'язані» до певного віку, тобто розгортаються в конкретному віковому діапазоні.

Юнацький вік зумовлює здійснення молодими людьми професійного самовизначення, розробку конкретного професійно зорієнтованого плану щодо свого майбутнього. Складності вибору професії, суперечності між бажаним та можливим, зіткнення інтересів юнака та його близького оточення зумовлюють переживання молоді людиною першої кризи професійного становлення — кризи навчально-професійної орієнтації. На етапі вибору майбутньої професії у юнаків закладається пропедевтична професійна самооцінка, яка, за умов утвердження правильності вибору та відповідного подальшого професійного навчання стає підґрунтям для формування самооцінки суб'єкта праці. Під час переживання особистістю кризи навчально-професійної орієнтації ускладнюється формування пропедевтичної професійної самооцінки, що супроводжується її нестійкістю та розмитістю.

Предметне формування професійної самооцінки майбутнього вчителя розгортається під

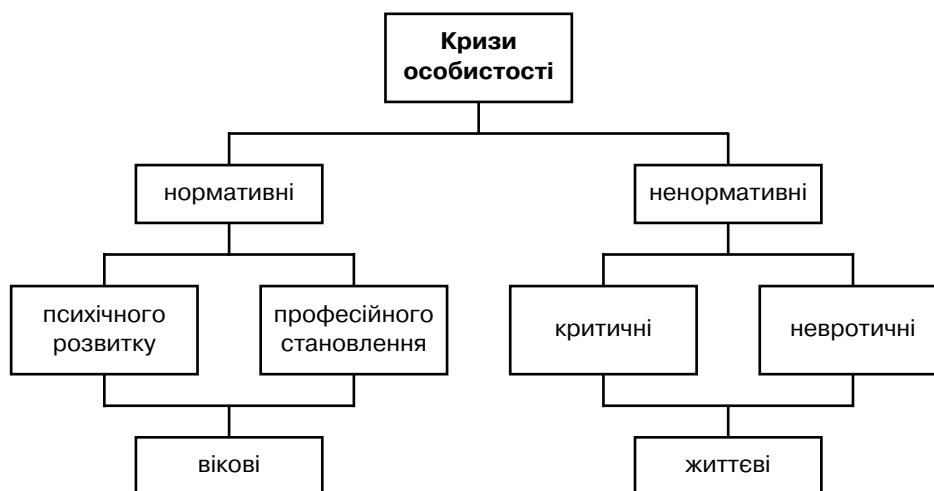

Рис. 2. Типологія психологічних криз за Зеєром

час фахового навчання. На ранніх етапах опанування професії самооцінка майбутнього фахівця піддається впливу частини криз професійного становлення, які ми виокремимо і позначимо як кризи фахового навчання. Можна чітко виділити такі кризи у професійному навчанні майбутнього вчителя (рис. 3).

Перша криза фахового навчання — *криза адаптації* — розгортається на початку здобуття професійної освіти і охоплює студентів першого курсу. Здебільшого цю кризу зумовлює різка зміна умов навчання молодшої людини зі шкільних на університетські. Вчорашній школяр, що звик до директивних форм педагогічної дії і тотального контролю, потрапляє в набагато м'якші умови, де менше виражений поточний контроль успішності та більш задіяними є самостійні форми опрацювання матеріалу. У цій ситуації у багатьох студентів виникає помилкове відчуття спокою, розслаблення, легкості навчання у ВНЗ порівняно зі школою. Цей стан частково компенсується складністю подачі матеріалу у вигляді конспектів, проте на момент першого семестру в навчальному плані превалюють предмети загальноосвітнього циклу, що дає змогу нівелювати і цю складність. Власне, криза першого курсу маніфестує під час першої сесії, коли виникає необхідність підготувати і відтворити на іспитах і заліках весь обсяг навчального матеріалу. Саме тоді у багатьох студентів виникають складнощі з навчанням, які можуть відбитися на їхньому ставленні до фахового навчання і професіоналізації загалом. Ці складнощі проєктуються і на формування професійної самооцінки, оскільки, по-перше, відображають низький рівень компетентності студента щодо навчальних дисциплін та, по-друге, провокують ситуацію тривожності та непевності молодшої людини щодо успішності подальшого навчання.

Іншим, більш глибинним аспектом даної кризи, є адаптація першокурсника до сприймання себе з нової позиції суб'єкта освітнього сере-

довища — не в якості учня, а в якості майбутнього вчителя. Тривалий досвід навчання вчорашнього школяра може створити у студента першого курсу ілюзію повної обізнаності з педагогічною працею, і, відповідно, ускладнити формування професійної самооцінки майбутнього фахівця, особливо щодо таких рис, як диференційованість та критичність. Цьому сприяє також переважаючі загальноосвітні навчальні дисципліни на першому курсі.

Наступним проблемним моментом стає *криза апробації*. Ця криза розгортається у студентів третього курсу, який пов'язується з різким збільшенням профілюючих дисциплін в навчальному плані та проходженням студентом активної педагогічної практики. Студент стикається з необхідністю перевірки себе в якості майбутнього вчителя, а не просто особи, що успішно засвоїла ті чи інші навчальні дисципліни, апробує себе як майбутній суб'єкт педагогічної діяльності. Розгортається ситуація, коли навчальна самооцінка студента зіставляється з професійною, коли професійна компетентність нашаровується на здобуття практичного досвіду. Криза третього курсу пов'язана зі зміною самооцінки як особистісних, так і професійних якостей студента, а також зростанням його особистісної тривожності. Ця криза є випробуванням для прогностичної професійної самооцінки майбутнього вчителя, для формування уявлень про свій професійний потенціал.

Нарешті, остання криза, з якою стикається студент в ході професійного навчання, — це *криза фахової готовності*. Студент-випускник повинен розв'язати дві актуальні проблеми. По-перше, йому необхідно успішно витримати підсумкову атестацію, завдання якої — оцінити рівень і якість професійної компетентності, сформованості фахових умінь і навичок майбутнього вчителя. Усвідомлення необхідності демонструвати знання, що засвоюються протягом усього навчання під час одного іспиту, різко підвищують

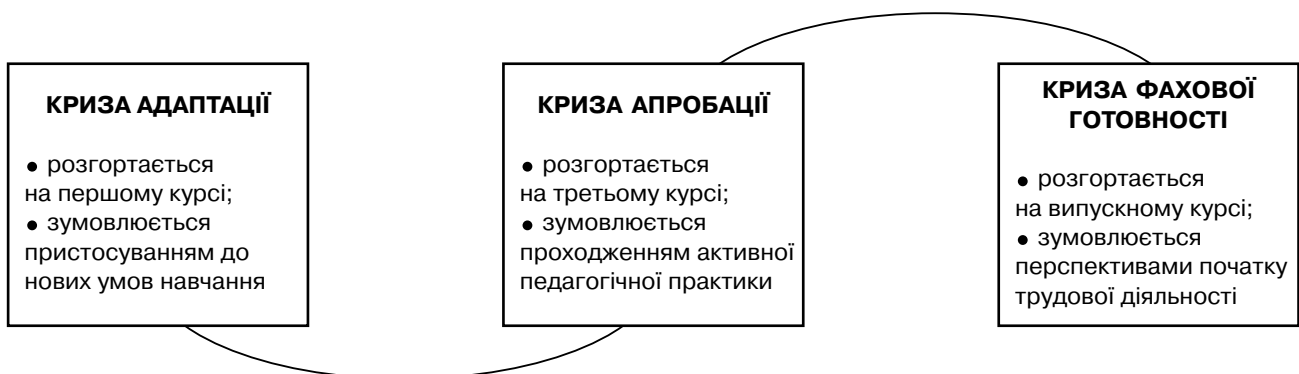

Рис. 3. Кризи фахового навчання майбутніх педагогів

тривожність та знижують особистісну і професійну самооцінку студента. По-друге, ситуація ускладнюється необхідністю самостійно ухвалювати відповідальні рішення, пов'язані з перспективами початку професійної діяльності. Відтак, упродовж переживання цієї кризи зростає ризик девальвації професійної самооцінки та деформації професійної мотивації майбутнього вчителя.

На думку Т. М. Титаренко, життєва криза є необхідним моментом самодетермінації розвитку особистості, перериванням поступовості, переходом до нової якості життя [6, 155]. Це повною мірою стосується і криз фахового навчання майбутніх вчителів. По суті, криза є підґрунтям, стимулом для реалізації потенціалу розвитку особистості, в тому числі професійної ідентичності та самосвідомості, зокрема й професійної самооцінки. Звичайно, цей стимул діє лише за умов конструктивного розв'язання студентом кризи. Охарактеризовані вище кризи фахового навчання можуть долатися за умов використання студентом однієї з двох базових стратегій (рис. 4).

Залежно від обраної студентом стратегії подолання кризи фахового навчання формуються різні, часто протилежні наслідки його професіоналізації. Так, використання конструктивної стратегії під час кризи адаптації зумовлює вироблення системного та систематичного підходу до навчально-професійної діяльності, формування професійно зорієнтованої мотивації навчання, започаткування високої професійної самооцінки. Деструктивна стратегія подолання цієї кризи провокує превалювання мотивації

уникнення невдач у навчанні («вчитись, аби не відрахували»), досягнення ситуативного успіху («дотягнутись до стипендії»), відтак ускладнює формування професійної Я-концепції, обмежує професійну самооцінку лише навчальною.

За умов дії конструктивної стратегії подолання кризи апробації у майбутнього суб'єкта педагогічної праці формується низка позитивних наслідків, зокрема: інтеграція знань та вмій, збагачення практичного компоненту професійної компетентності майбутнього вчителя, започаткування індивідуального стилю викладацької діяльності, диференціація навчальної та професійної самооцінки, активізація регулювальної та коригувальної функцій самооцінки. Переважання деструктивної стратегії закріплює нездоровий пріоритет навчальної самооцінки над професійною та проміжною мотивації уникнення невдач. Також ситуація збереження тривожності та невпевненості в собі як майбутньому фахівцеві спричинює зниження професійної самооцінки та активізує захисні механізми.

Сприятливі позитивні надбання забезпечує конструктивна стратегія подолання кризи фахової підготовки. Так, у випускника педагогічного ВНЗ активізується сприймання себе як потенційного суб'єкта педагогічної праці, прогностична функція професійної самооцінки, спрямованість на досягнення професіоналізму педагогічної діяльності шляхом набуття досвіду. Натомість деструктивна стратегія виступає чинником таких негативних наслідків, як заміщення мотивом успішного складання підсумко-

Рис. 4. Зміст конструктивної та деструктивної стратегій подолання криз фахового навчання

вої атестації та отримання диплома прагнення досягнути оптимальної готовності до педагогічної діяльності, знецінення чи й втрати мотивації професійного становлення.

Зауважимо, що вибір стратегії подолання студентом криз фахового навчання залежить не тільки від внутрішніх чинників, на кшталт мотивації вибору професії, особистісної самооцінки адаптивних можливостей тощо, а від зовнішніх, вагому роль серед яких відіграє емпатійне, підтримувальне ставлення викладачів.

Отже, кризи фахового навчання майбутнього педагога проявляються у зміні темпу та вектора його професійного розвитку, супроводжуються перебудовою смислових структур професійної свідомості, переорієнтацією на нові цілі, корекцією соціально-професійної позиції особистості, що готує зміну засобів використання навчально-

професійної діяльності, взаємовідносин з людьми довкола.

Професіоналізація майбутнього вчителя на етапі фахового навчання супроводжується переживанням криз адаптації, апробації та фахової готовності, які мають не обов'язковий, а ймовірний характер. Кожна криза фахового навчання суттєво впливає на формування якостей потенційного суб'єкта педагогічної праці, зокрема й на професійну самооцінку майбутнього вчителя. Вплив кризи на професійну самооцінку майбутнього фахівця може бути двояким — сприятливим чи фруструвальним, залежно від конструктивної чи деструктивної стратегії подолання кризи.

Перспективами подальшого дослідження автор вбачає з'ясування впливу криз подальших етапів професійного циклу вчителя на його професійну самооцінку.

В работе раскрыто содержание понятия кризиса профессионального обучения, проанализирован характер влияния кризисов будущих педагогов на формирование их профессиональной самооценки. Очерчена зависимость формирования профессиональной самооценки будущего учителя от стратегий преодоления кризисов специального обучения.

The work clears up the concept of the vocational training crisis, analyzes the character of the influence of the future teachers' vocational training crises on the forming of their professional self-image. The dependence of the forming professional self-image of future teacher was outlined on strategies of overcoming of the vocational training crises.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горелова Г. Г. Кризисы личности и педагогическая профессия / Г. Г. Горелова. — М. : Московский социально-психологический институт, 2004. — 320 с.
2. Зеер Э. Ф. Кризисы профессионального становления личности / Э. Ф. Зеер, Э. Э. Сыманюк // Психологический журнал. — 1997. — № 6. — Т. 18. — С. 35—44.
3. Зеер Э. Ф. Психология профессий / Э. Ф. Зеер. — М. : Академический проект ; Фонд «Мир», 2006. — С. 203—228.
4. Ларионова М. А. Профессиональная самооценка учителя: структура, особенности формирования: [учеб.-метод. пособ. для учителей, школьных психологов, социальных педагогов и студентов пед. вузов] / М. А. Ларионова. — Омск : Изд-во ОмГУ, 2001. — 90 с.
5. Линенко А. Ф. Готовність майбутнього вчителя до педагогічної діяльності / А. Ф. Линенко // Педагогіка і психологія. — 1995. — № 1. — С. 125—132.
6. Основы практической психологии : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева. — К. : Либідь, 2006. — С. 155—167.
7. Толочек В. А. Современная психология труда : [учеб. пособ.] / В. А. Толочек. — 2-е изд. — СПб. : Питер, 2008. — 432 с.